

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : संविधान निर्मितीमधील योगदान**प्रा. डॉ. श्रीकांत गायकवाड**सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख,
समाजशास्त्र विभाग,
महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय, लातूर**डॉ.**

बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे महत्त्वकांक्षी, जिद्दी, निश्चयी, स्वाभिमानी, कर्तव्यदक्ष, असामान्य, अलौकिक महामानव होय. त्यांच्या क्रांतीकारी, मानवतावदी विचारकार्याचे स्मरण व्हावे म्हणून त्यांचा विचार कार्याचे पुन्हा पुन्हा वाचन, मनन, चिंतन महत्त्वपूर्ण ठरते. त्यांच्या विचार कार्यापासून प्रेरणा घेऊन समाज जीवनाला नवी दिशा देणे, वळण लावणे आवश्यक ठरते या संदर्भात प्रस्तुत विवेचन करताना दुय्यम स्रोत व प्रस्तुत विषयासंबंधीत साहित्याचा आधार घेतला आहे. पुढील उद्दिष्टांना अनुसरून मांडणी केली आहे.

- १) भारतीय संविधान निर्मितीच्या पार्श्वभूमीचे विवेचन करणे.
- २) संविधान निर्मितीच्या प्रक्रियेचा आढावा घेणे.
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान समजून घेणे.
- ४) भारतीय संविधानाचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

कोणत्याही देशाचे संविधान हा त्या देशाचा पायाभूत आणि सर्वोच्च कायदा असतो. संविधानात्मक तत्त्वविचारांना अनुसरूनच त्या देशातील सर्व जनतेला वाटचाल करावी लागते. कोणताही उच्चपदस्थ, श्रेष्ठीजन आणि अभिजनवर्ग संविधानापेक्षा मोठा असू शकत नाही. शासनसंस्था, न्यायव्यवस्था आणि समाजातील इतर उपव्यवस्थांना संविधानातील मुलभूत मूल्यांची जपणूक करणे अनिवार्य असते. आपले संविधान म्हणजे स्वतंत्र्य व समतेची आस धरणारा जिवंत दस्तऐवज मानला जातो. सामाजिक क्रांती घडवण्याची साधने लोकांच्या हाती सोपविणारी जिवंत रचना समजली जाते. या अर्थाने आपले संविधान म्हणजे आपल्या

देशाचा महान 'राष्ट्रीय ग्रंथ' आणि 'राष्ट्राची कोनशिला'च ठरते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय सत्तेला दिलेली 'सनद' म्हणजे आपले संविधान होय. ही सनद सांस्कृतिक, धार्मिक अल्पसंख्याकांना परके समजत नाही. बहुविधतेला मान्य करते. समाज, राजकारण, धार्मिकता, सांस्कृतिकतेच्या केंद्रस्थानी व्यक्तिलाच महत्त्वपूर्ण स्थान देते. येणाऱ्या काळातही आपण व्यक्तीला केंद्रस्थानी ठेवतो की नाही यावर संविधानाची प्रासंगिकता, समयसुचकता अवलंबून असणार आहे.

आपले संविधान आपणच आपल्याप्रती प्रदत्त केले आहे. संविधानाला अभिप्रेत असलेल्या 'वुई दि पिपल ऑफ इंडिया' आम्ही भारताचे लोक यामधील आम्ही ही संज्ञा केवळ आणि केवळ फक्त आम्हीच नव्हे तर आपण सर्वजन म्हणजे आम्ही होय ही उदात्तता आपण समजून घेतली पाहिजे. संविधानाला अभिप्रेत असलेली मानवी मुक्ती, प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य, समता, बुध्दता आणि न्याय तत्त्व प्रस्थापित करणे हे आपले एक जबाबदार नागरिक म्हणून कर्तव्य ठरते.

गॅरी जेकबसन यांनी 'कॉन्सिट्यूशनल आयडेंटिटी' या ग्रंथात संविधानात्मक अस्मिता म्हणजे अनुभवजन्यतेचे फलित होय असे मानले आहे. ही अस्मिता केवळ संविधानातील पायाभूत तत्त्वावरूनच ठरत नाही तर संविधान आणि लोक यांच्या नात्यातून आणि त्या देशाच्या धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय जीवनातून प्रवाहित होते. साम्राज्यशाहीची राजवट झुगारून आपला स्वतंत्र भारतातील प्रवास संविधानात्मक लोकशाहीकडे सुरू झाला. जनमानसाचा पारत्र्यांत जो दृष्टीकोन जी जीवन जाणीव होती ती स्वातंत्र्यात स्वतंत्र भारतात बदलत गेली. इच्छा

आकांक्षांनी झेप घेतली. जीवनशैलीच्या कक्षा व्यापक बनल्या. या बदलत्या उंचावलेल्या जीवन प्रवाहांना समाजातील भिन्न घटकांना एकसंध, एकात्म ठेवण्याचे कार्य संविधानात्मक नितीतत्वांनी केले आहे. भारतीय समाजमनात आणि सांस्कृतिकतेत संविधानात्मक तत्त्वविचाराची इतकी सर्वात्रिक, सर्वसमावेशक आणि पायाभूत रुजवणूक झाली आहे की, कोणत्याही शासनव्यवस्थेला निर्विवाद बहुमताच्या जोरावरही संविधानात्मक चौकट आणि मुलभूत तरतुदीमध्ये बदल करता येणार नाही. संविधान बदलले जाणार आणि हुकुमशाही प्रस्थापित होणार ही वास्तवता तर जावू द्या ही कल्पनासुद्धा भारतीय समाज मनाच्या पचनी पडत नाही. संविधानात्मकतेचे सर्वोच्च शक्तिसामर्थ्य आपल्याला ओळखता आले पाहिजे. संविधानात्मक मूल्यांची गतिशीलता उपयुक्तता समजून घ्यावयास हवी तरच संविधानाने दिलेली मानवी हक्कांची हमी आणि राज्याची मार्गदर्शक नितीतत्वे सामाजिक बदलाचे वाहन ठरू शकतील. नवभारताच्या जडणघडणीचा मुलात्म आधार भारतीय संविधान आहे ही गोष्ट आपण प्रकर्षाने लक्षात घेतली पाहिजे.

भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे क्रांतीकारी जीवनकार्य महान पर्व आणि मानव जातीच्या इतिहासाचे सोनेरी पान ठरते. स्वतःच्या बुध्दिसामर्थ्याच्या जोरावर गाढ तपश्चर्या, अलौकिक धैर्य, अखंड उद्योगशिलता, जनसामान्यांच्या उध्दारासाठी उच्च ध्येयाने प्रेरित होऊन अविरत झगडतो आणि स्वकर्तृत्वाच्या जोरावर सर्वोच्च अभिजनस्थानी कसा विराजमान होतो हे सिध्द करणारे व्यक्तित्व मुर्तिमंत प्रतिक म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. त्यांच्या विचारकृतीमधून मानवता आणि बुध्दीप्रमाण्यतेचे मनोज्ञ दर्शन घडते.

भारतीय संविधान निर्मितीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी तशी मर्मग्राही प्रगमनशील स्वरूपाची आहे. तीची सुरुवात १९०९ च्या तत्कालीन भारत मंत्री लॉर्ड मोर्ले आणि व्हाईसरॉय जनरल लॉर्ड मिंटो यांच्या मोर्ले-मिंटो सुधारणा कायद्यापासून झाली. १९१८ च्या साऊथ ब्युरो कमिशन समोर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतात कायदाव्यवस्था कशा प्रकारची असावी यासंबंधीचे अभ्यासपूर्ण दिशादर्शक निवेदन देऊन साक्ष दिली त्याप्रसंगी त्यांनी ज्या मागण्या केल्या होत्या

त्यांचा समावेश १९१९ च्या मॉन्टेग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणा कायद्यात करण्यात आला. १९२७ मध्ये भारतमंत्री बर्कनहेड यांनी सर जॉन सायमन यांच्या नेतृत्वाखाली कमिशन नियुक्त केले. या कमिशन सोबत विचार विनीमय करण्यासाठी मुंबई विधीमंडळाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची निवड केली. त्यावेळीच त्यांच्या लक्षात आले की, येणाऱ्या काळात भारताच्या राजकीय पटलावर आणि अजेंड्यावर संविधान निर्मितीचा विषय महत्त्वपूर्ण राहणार आहे. आपण बहिष्कार टाकणे, मौन बाळगणे, निष्क्रीय राहणे अत्यंत घातक ठरणारे आहे. देशाच्या राजकीय आधिकारासाठी सक्रिय बनण्याचा जणू त्यांनी मनोमन संकल्पपूर्वक निर्धारच केला. तारापूरवाला बुकसेलर्सकडून संविधानाशी संबंधीत महत्त्वपूर्ण ग्रंथ खरेदी केले. सायमन कमिशनपुढे साक्ष देताना त्यांनी १८० पृष्ठाचे सविस्तर निवेदन सादर केले. यावरून त्यांना या देशाचे स्वातंत्र्य, कायद्याचे राज्य आणि आम जनतेच्या हिताची कशी आंतरिक तळमळ होती हे लक्षात येते.

सायमन कमिशनच्या अहवालावर विचारविनिमय करण्यासाठी इंग्लंडमध्ये १९३०, १९३१ व १९३२ ला पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या गोलमेज परिषदेचे आयोजन करण्यात आले. या तिन्ही गोलमेज परिषदेमध्ये घेतलेल्या ठरावांचा जाहीरनामा प्रसिध्द करण्यात आला. त्याचेच रूपांतर पुढे १९३५ च्या कायद्यात झाले या कायद्याच्या निर्मितीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची गोलमेज परिषदामधील अभ्यासपूर्ण मांडणी योगदानात्मक ठरली. त्यांच्या या मांडणीमधील विचारपैलूचे प्रतिबिंब १९३५ च्या कायद्यात उमटलेले आढळते. १९४६ मध्ये सर स्ट्रेफर्ड क्रिप्स, लॉर्ड पॅथिक लोरेन्स, ए.व्ही. अलेक्झांडर या इंग्लंडच्या तीन कॅबिनेट मंत्र्यांचे उच्च स्तरीय शिष्टमंडळ भारतात आले. या क्रिप्स मिशन, कॅबिनेट मिशनने संविधान निर्मितीच्या प्रक्रियेसंबंधीचे धोरण निश्चित केले. शांततामय पध्दतीने सत्ता हस्तांतीत कशी करावी यासंबंधी कॅबिनेट मिशनने तयार केलेली योजना त्रिमंत्री योजना म्हणून ओळखली जाते. त्यानुसार भारतात संविधान संभा गठीत करण्यात आली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर बंगाल प्रांतातील जस्सौर-खुलना मतदान संघातून संविधान सभेचे सदस्य म्हणून निवडून आले. संविधान सभेची पहिली बैठक ९ डिसेंबर १९४६ रोजी

सच्चिदानंद सिन्हा यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाली. ११ डिसेंबर १९४६ रोजी घटना समितीच्या अध्यक्षपदी डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांची निवड झाली. १३ डिसेंबर १९४६ च्या बैठकीत संविधानाची उद्देशपत्रिका, प्रास्ताविका, सरनामा तयार करण्यात आला. याप्रसंगी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या बुद्धिचातुर्याने मुद्देसूद प्रभावशाली, मर्मग्राही विचार मांडले तेव्हा संपूर्ण सभागृहाने त्यांच्या विद्वत्तेचा सन्मान केला. त्यांच्या भाषणाने विरोधकही इतके प्रभावित झाले की, तेच उत्सफूर्तपणे त्यांचे तोंडभरून कौतूक करू लागले.

देशाच्या भवितव्याचा विचार त्यांच्या मनात सतत घोघावत होता. संविधान निर्मितीचा ध्यास त्यांना स्वस्त झोपू देत नव्हता. आपल्या आघाद बुद्धिसामर्थ्याच्या जोरावर त्यांनी २४ मार्च १९४७ रोजी संविधानाचे प्रारूप संविधान सभेला सादर केले. घटनेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष बनण्या अगोदरच त्यांनी संविधान निर्मितीबाबत जे सखोल सुक्ष्म अध्ययन केले परिश्रम घेतले त्याला तोडच नाही. भारत आणि पाकिस्तान फाळणीनंतर त्यांचा मतदारसंघ पाकिस्तानात जाणार होता संविधान सभेतील त्यांचे सदस्यत्व धोक्यात येणार होते. त्यांच्याशिवाय संविधान बनणे अशक्य होते. मुंबईमधील जयकरांच्या संविधान सभेतील सदस्यत्वाच्या ठिकाणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना निवडून आणण्यात आले.

२९ ऑगस्ट १९४७ रोजी त्यांची मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदी निवड करण्यात आली. या समितीमध्ये त्यांच्यासह एन. गोपालस्वामी अय्यंगर, अल्लादी कृष्णास्वामी अय्यर, के. एम. मुन्शी, सय्यद मोहमंद सादुल्ला, एन. माधवरवि, डी.पी. खेतान असे एकूण सात जन होते. प्रचंड विद्वत्ता कायद्याचे सुक्ष्म ज्ञान. प्रखर राष्ट्रनिष्ठा त्यांच्या नसानसात, रोमारोमात भिनलेली होती. घटना निर्मितीच्या सुरुवातीला काहीना आशिया खंडातील काही देशांच्या राज्यघटना तयार करणारे घटनातज्ञ सर आयव्हर जेनिंगज यांच्यावर आपल्या देशाची राज्यघटना तयार करण्याची जबाबदारी सोपवावी असे वाटत होते. परंतु संविधान सभेतील आंबेडकरांची अर्थपूर्ण, प्रभावशाली, मुद्देसूद, मांडणी लक्षात घेऊन तेच संविधान निर्माते ठरू शकतात याची जाणीव संविधान सभेला झाली आणि त्यांच्यावर जबाबदारी सोपविण्यात आली. यासंदर्भात डॉ.

राजेंद्र प्रसाद म्हणतात, 'मी या खुर्चित बसून घटना समितीच्या कार्याचे निरीक्षण करित आले आहे. मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून जी निवड केली त्याच्या इतका अचूक निर्णय दुसरा कोणता नसेल. संविधानाच्या मसुदा तयार करणे, संविधान सभेत संमती घेताना एखाद्या तरतुदीबाबत वादविवाद होताना अत्यंत चाणाक्षपणे, युक्तीवादाने आपली भूमिका प्रतिपादन करणे या प्रक्रियेत त्यांची भूमिका सुकाणू धारकाची होती.' यासंदर्भात संविधान सभेतील भाषणात श्री. टी. टी. कृष्णाम्माचारी म्हणतात, अनेकदा सेंट्रल हॉलमध्ये बाबासाहेब व त्यांचा टायपिस्ट दोघेच रात्रंदिवस काम करित असत. मसुदा समितीच्या सदस्यापैकी एकाने राजीनामा दिला, एकाचा मृत्यू झाला, एकजण अमेरिकेत गेले, एकजण राज्याच्या राजकारणात गुंतून पडले. एक-दोन सदस्य दिल्ली पासून दूर रहात होते त्यांची प्रकृती त्यांना उपस्थित राहण्याची अनुमती देत नव्हती. म्हणून सरतेशेवटी मसुदा निर्मितीचे उत्तरदायित्व एकट्या आंबेडकरांवर आले. त्यांनी ही जबाबदारी अत्यंत योग्यपणे पार पाडली यात तिळमात्र शंका नाही.' अल्लादी कृष्णास्वामी अय्यर म्हणतात, 'डॉ. आंबेडकरांनी आपले कौशल्य, बुद्धिमत्तेचा पुरेपूर उपयोग करून कठोर अविश्रांत परिश्रम घेऊन जी घटना तयार केली आहे त्याबद्दल ते धन्यवादास पात्र आहेत.

संविधान निर्मितीचा खडतर प्रवास कठोर परिश्रमातून झाला आहे. मसुदा समितीला जनतेकडून ७५३५ सूचना आल्या त्यापैकी महत्त्वपूर्ण २४७३ सूचनांवर सविस्तर चर्चा करण्यात आली. ही चर्चा १४४ दिवस झाली. संविधानातील प्रत्येक कलम गांभीर्यपूर्वक विचारात घेऊन एकूण तीनदा वाचन झाले. मसुदा समितीचे हे कार्य तब्बल २ वर्षे ११ महिने १७ दिवस चालले. संविधानाचा अंतिम मसुदा २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्विकारला गेला. हा दिवस आपण 'भारतीय संविधान दिन' म्हणून साजरा करतो. २६ जाने १९५० पासून संविधानाची अंमलबजावणी सुरु झाली हा दिवस 'भारतीय प्रजासत्ताक दिन' म्हणून साजरा करतो.

२६ जाने १९५० पासून संविधानाची अंमलबजावणी करण्याचा दिवस निवडण्याचे कारण म्हणजे १९२९ च्या लाहोर येथील काँग्रेस अधिवेशनातील ठरावानुसार २६ जाने

१९३० हा दिवस 'भारताचा पुर्ण स्वराज्य दिन' म्हणून साजरा करण्यात आला. म्हणून या दिवसाची निवड करण्यात आली. मूळ संविधानामध्ये १ प्रास्ताविका, ८ अनुसूची, २२ भाग, ३९५ कलमे होती. सद्या १ प्रास्ताविका, १२ अनुसूची, २५ भाग, ४४८ कलमे आहेत. आतापर्यंत १०४ वेळा संविधान दुरुस्त्या झाल्या आहेत. संविधान निर्मितीसाठी एकूण ६३ लाख ९६ हजार ७२९ रुपये खर्च आला. संविधानाचे मुळ इंग्रजी हस्तलिखित सुंदर, वळणदार अक्षरात प्रेमबिहारी नारायण रायजादा (सक्सेना) यांनी तर हिंदी मुळ हस्तलिखित वंसत वैद्य यांनी लिहिले. प्रास्ताविकेचे नक्षीकाम बिओहर राममनोहर सिन्हा यांनी केले. संविधानाच्या प्रत्येक पानावर आचार्य नंदलाल बोस यांच्यासह शांतिनिकेतनमधील सहकारी कलाकरांनी आकर्षक नक्षीकाम केले आहे. संविधानाची इंग्रजी व हिंदी मूळ प्रत संसदेच्या ग्रंथालयात हेलियम पेटीमध्ये सुरक्षित ठेवण्यात आली आहे. भारतीय संविधानाची, इंग्रजी, तसेच हिंदी प्रत डेहराडून येथे छापण्यात आली आहे.

नवभारताच्या निर्मितीसाठी मी प्रथमतः भारतीय आणि शेवटीही भारतीयच आहे हा महान संदेश या देशाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीच दिला. पारतंत्र्यातील गुलामी मानसिकता झुगारून देवून स्वतःचे स्वत्व, अस्तित्व, स्वातंत्र्याला प्राधान्य देणारी जाणिव प्रत्येक नागरीकांच्या मनात निर्माण होणे ही आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत सर्वात पायाभूत बाब ठरते. सरंजामशाही, पितृसत्ताकतावादी वर्चस्वता, जातिवादी अहंभाव या मानवीयता आणि समतेला घातक ठरणाऱ्या आहेत. या घातक व्यवस्थाप्रवृत्ती विरुद्ध समाजमन प्रबळ बनले. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे भारतीय संविधानात केलेली मुलभूत अधिकाराची तरतूद होय. म्हणूनच ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांनी मुलभूत अधिकार हा भारतीय संविधानाचा आत्मा मानला. व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या चळवळीमध्ये ब्रिटनची १२२५ ची 'मॅग्ना चार्टा' सनद महत्त्वपूर्ण मानली जाते. या सनदेमूळे जनतेचे मुलभूत अधिकार महत्त्वपूर्ण मानले गेले.

भारतीय संविधानातील भाग तीनमध्ये कलम १२ ते ३५ मध्ये मुलभूत अधिकाराच्या तरतूदी केल्या आहेत. त्यात समता, व्यक्तिस्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य, शोषणाविरुद्धचा अधिकार, सांस्कृतिक शैक्षणिक अधिकार, घटनात्मक उपाय

योजनेचा अधिकार या बाबी महत्त्वपूर्ण ठरतात. या अधिकारांना न्यायालयीन संरक्षण देण्यात आले आहे. संविधानातील भाग चारमध्ये कलम ३६ ते ५१ अंतर्गत 'राज्यनीतिची मार्गदर्शक तत्त्वे' समाविष्टीत केली आहेत. त्यातील आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, न्यायालयीन, परराष्ट्र संबंधाविषयक तत्त्वे दिशादर्शक ठरतात.

प्रस्तुत विवेचनावरून निश्चित झालेली मते निष्कर्षाच्या स्वरूपात मांडता येतील.

१. साऊथ ब्युरो कमिशन, सायमन कमिशन, गोलमेज परिषदांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका वळविली आहे. त्यामूळे भारतीय संविधान निर्मितीसाठी अनुकूल पार्श्वभूमी तयार झाली.
२. मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पूर्णपणे जबाबदारी स्विकारून संविधान निर्मितीचे कार्य केले आहे. त्याचे हे कार्य अनन्य साधारण ठरते.
३. संविधान निर्मितीची प्रक्रिया गुंतागुंतीची असून भारतीय समाज संस्कृतीला पोषक ठरणाऱ्या तरतूदी महत्त्वपूर्ण ठरतात.
४. भारतीय संविधानातील विस्तृत स्वरूपाच्या तरतूदी मानवी अधिकार आणि राजनीतिची मार्गदर्शक तत्त्वे उपयुक्त, प्रभावशाली ठरतात.
५. भारतासारख्या विशाल विविधतापूर्ण समाजाच्या प्रगतीसाठी संविधानातील तरतूदी प्रेरणादायी, मार्गदर्शक, उपयुक्त ठरतात. त्यामूळेच लोकशाही व्यवस्था बळकट बनू शकली असे म्हणता येईल.

संदर्भ :

१. प्रा. गायकवाड गौतम, प्रज्ञासूर्य २०१७, जयंती उत्सव समिती अंबाजोगाई, जि. बीड
२. चव्हाण रमेश (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व दलित चळवळ (२०१२), प्रतिमा ऑफसेट, पुणे.
३. नगराळे मोहन भा., विदर्भातील दलित चळवळ २०१५, दिनेश ग्राफिक्स नागपूर
४. डॉ. फडके भालचंद्र, डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी, सुगावा प्रकाशन पुणे

५. माधव निरंजन, युगपुरुष (१९९४) शांती पब्लिकेशन, पुणे.
६. जोशी बी. आर., समाजवादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (१९९५) सुगावा प्रकाशन, पुणे.
७. नैमिशराय मोहनदार, मुक्तिपर्व, अनुराग प्रकाशन दिल्ली.
८. कुबेर डब्ल्यू.एन., भीमराव आंबेडकर (१९१७) सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार दिल्ली.
९. डॉ. लुलेकर प्रल्हाद, दलितोत्तरांसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, (२०११), सायन पब्लिकेशन, पुणे.

१०. Bakshi S. R. (Edi.) B.R. Ambedkar (२०००) Deep Publication Delhi.
११. Dr. Shashi S.S. (Edi.), Ambedkar and Social Justice (१९९२), Ministry of Information and Broadcasting Delhi, Volume I & IInd.
१२. <https://mr.wikipedia.org/s/२२j>
१३. mr.m.wikipedia.org
१४. दै. लोकसत्ता, दि. १२ नोव्हेंबर २०१४
१५. दै. महाराष्ट्र टाईम्स, दि. २६ नोव्हेंबर २०१८

